

Kısık
f25

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI/ 109

Elmalele

M.HAMDİ YAZIR

SEMPOZYUMU

4-6 EYLÜL 1991

SEMPOZYUM

ANKARA - 1993

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ

Mesrutiyet Cad.Bayındır Sk. No:55 • Kızılay/ANKARA
Tel:418 59 49 • 417 09 04 • 425 27 75
Telex:43 433 tdvk tr. • Fax:417 00 09

Yayın No - 109
Sempozyumlar-Paneller Serisi - 1

ISBN 975-389-105-9
93.06.Y.0005.109

Bu kitap
Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi'nin
Dizgi, Fotomekanik, Ofset ve Cilt Tesislerinde
hazırlanmıştır.

ELMALILI HAMDİ YAZIR VE TEFSİRİNİN ÖZELLİKLERİ

Doç. Dr. İsmet ERSÖZ

Bilindiği gibi İslâm dini sadece bir kavme, bir millete mahsus değildir. Bütün insanlığa gönderilmiş cihanşümûl bir dindir. Bundan dolayıdır ki, tâ Hz. Peygamber zamanında dahi Selmân-ı Fârisî, Bilâl-i Habeşî gibi Arap olmayan bazı zevat müslüman olmuştur. Bu durum İslâmiyet'in Arap yarımadasını aşip diğer ülkelere yayılmasına paralel olarak yaygınlaşıp çoğalmıştır. Bunun sonucu olarak da Arap olmayıp Arapça bilmeyenlerde, dinlerinin ana kaynağı olan Kur'an-ı Kerim'i anlama ihtiyacı başgöstermişti. Bu ihtiyaç sonucudur ki, Kur'an-ı Kerim'in Arapça'dan başka bir dile çevrilmesi, Selman-ı Fârisî'nin Fâtîha'yı Farsça'ya tercüme etmesine kadar uzanır.

Kur'an-ı Kerim Türkçe'ye, Sâmanoğulları'ndan Mansur bin Nuh devrinde (354/956) tarihinde bir âlim topluluğu tarafından terceme edilmiştir. O zamandan beri de Uygur, Arap ve Lâtin harfleri ile çeşitli terceme ve tefsirler yazılmıştır.

Türk âlimleri, Kur'an-ı Kerim'in tefsiri hususunda büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Fakat yazmış oldukları tefsirlerin en büyük ve en önemli kısmı Arapçadır.

Türkçe yazılmış tefsirlerin en geniş, araştırmacılar ve fikrî tarih üzerinde çalışanların ihtiyaçlarına daha iyi cevap verebilecek muhtevâyâ sahip olanı, rahmetli Mehmed Hamdi Yazır'ın "Hak Dini Kur'an Dili" adındaki tefsiridir.

Şimdi biz, kendisinden önceki ve sonraki Türk müfessirleri arasında köprü mesâbesinde olan Elmalılı'nın hayatından başlayarak Tefsir'ine geçmek istiyoruz.

Mehmed Hamdi Efendi 1294/1877 yılında Antalya'nın Elmalı kazasında doğmuştur. Babası aslen Burdur'un Gölhisar kazası Yazır köyü halkından Numan Efendidir. Annesi ise, Elmalı ulemasından Mehmed Efendi'nin kızı Fatma hanımdır.

Öz-be-öz Anadolulu olan Hamdi Efendi'nin ecdadı, tamamen ilmiyeye mensuptur.

İlkokulu ve bugünkü ortaokula tekabül eden rüşdiyeyi Elmalı'da bitiren Hamdi Efendi, aynı zamanda Kur'an-ı Kerim'i hıfzettikten, Arapça, Nahiv, Ferâiz ve Fıkh'a ait önbilgiler okuduktan sonra 1310/1893 yılında, dayısı Hoca Mustafa Sarılar ile birlikte İstanbul'a gelmiş, Küçük

Ayasofya Medresesi'nde ikâmet ederek cami derslerini takibe başlamıştır. Babasından, müderris Sofu İbrahim Efendi'den ve daha başka bazı zatlardan ilim tahsil etmiş olduğu gibi, asıl kitâbî ve düzenli câmi derslerine de Kayserili müderris Büyük Hamdi Efendi'den okuyarak ondan İstanbul'da icazet almıştır. Hocası ile kendisinin adları aynı olduğu için hocasına "Büyük Hamdi Efendi", boyu kısaca, cüssesi de küçükçe olan Elmalılı'ya da "Küçük Hamdi Efendi" denilmiştir.

Küçük Hamdi Efendi ilk olarak Meşihat Mektûbî kaleminde görev almış ve 1324/1907 tarihinde "rûûs" imtihanına girerek üstün başarı göstermiş ve ders-i âmm olarak Bâyezîd camiinde ders okutmuştur. Aynı zamanda Mekteb-i Nüvvâb'a devam etmiş, orayı da birincilikle bitirmiştir. Aynı sene yapılan seçimlerde Antalya Mebusu olmuş ve İkinci Meşrutiyet'in bu ilk meclisinde, özellikle 1293/1876 Kanun-u Esâsî'nin tadilinde önemli rol oynamıştır.

Tahsili sırasında kendi kendine Riyâziye, Felsefe, Edebiyat tahsil etmiş; rivâyet edildiğine göre, bir iddia üzerine, üç dört ay gibi kısa bir zamanda, Fransızca'yı öğrenmiştir. Kendisinin zabtettirdiğine göre ise, Kanun-u Esâsî ve Mehâkim-i Şer'iyye kanunu esbâb-ı mûcibe mazbatalarını yazarken, Fransızca'yı kendi kendine kırk günde öğrenmiştir.

Hamdi Efendi, mebusluğunun yanında hocalığına da devam ederek Mekteb-i Nüvvâb ve Mekteb-i Kuzat'ta Fıkıh ilmi muallim muavinliğinde bulunmuş, bilâhare mebusluktan ayrılmış, Medresetü'l-Vâizin'de Usul-u Fıkıh; Süleymaniye Medresesi'nde de Mantık müderrisliğini ifâ etmiştir. Bir aralık da Mekteb-i Mülkiye ve Mekteb-i Kuzat'ta Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkaf muallimliğinde bulunmuş ve Huzur-u Hümâyun dersi muhatabı olmuştur.

Şer'î mahkemelerin Adliye'ye bağlanması üzerine 1918 yılında Bâb-ı Meşihat'da kurulan "Dâru'l-Himeti'l-İslâmiyye" üyeliğine getirilmiş, bir süre reis vekilliği de yaptıktan sonra bu kurumun başkanlığına yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nı müteakip, yapılan ısrarlı teklif sonucu, Ferit Paşa Kabinesi'nde iki defa Evkaf-u Hümâyun nezaretinde bulunmuş, bir kaç ay sonra da Âyân üyeliğine seçilmiş ve ilmî rütbesi de Medrese-i Süleymaniye müderrisliğine yükselmiştir. Kendisine, Evkaf Nâzırı iken İkinci Rütbe Osmânî nişanı verilmiştir.

Cumhuriyet ilânı sırasında mütehassisin medresesinde Mantık müderrisi idi. Medreseler lağvedilince inzivâya çekilmiş ve kendince bazı sebeplerden dolayı sokağa çıkmamıştır. Bu yüzden de tenkide uğramıştır.

Şurası kayda değer ki, Hamdi Efendi mebus ve nâzır olmak sureti ile bir müddet siyasi hayata atılmış ise de hiçbir zaman siyasi akımlara kapılarak ilim sahasından uzaklaşmamıştır. Bu yüzden de, Meclis'te takdim töreni yapılırken kendisi için söylenen "**İlmiyye sınıfının nâsiye-i**

pâki, medâr-ı iftiharıdır” övgüsüne fazlası ile lâıyk olduğunu bu davranışı ile de isbat etmiştir. Ancak, kısa siyasî hayatında karıştığı, bir ilim adamı için talihsizlik diyebileceğimiz bir olay var ki, ona dokunmadan geçemeyeceğiz: İkinci Abdülhamid'in tahttan indirilmesi hâdisesi....

Tam oniki gün İstanbul halkını korku ve heyecandan titreten “dehşetli bir cinayet olan” 31 Mart Vak'ası bitmiş, onu takip eden 1324/1908 Nisan ayında Âyân ve Mebusân azaları biraraya toplanıp Hareket Ordusu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa tarafından çekilmiş olan “Asker arasında Sultan Hamit aleyhinde şiddetli bir galeyana vardır. Bu bapta Meclisçe bir karar ittihaz edilmesini ve neticenin tarafıma bildirilmesini talep ederim” diyen telgrafi gizli bir oturumda müzâkere etmiş ve Sultan Hamid'in saltanattan iskatına dair verilen tavrı, 274 üyeden 273'nün “muavafık...” sesleri ile kabul etmişti. Nemli gözlerini etrafa gezdirip “yazıktır.. gûnahtır” diye karşı çıkan ise Âyân Meclisi üyelerinden Yorgiyadis Efendi idi. Tavrın böylece kabulünden sonra, sıra işe meşruiyet kazandırmaya, yani hal'e dâir fetvâ almaya gelmişti. Bunun için bir heyet kuruldu. Heyet, doğruca zamanın Şeyhülislâm'ı Ziyaeddin Efendi'nin odasına girip, fetvâ emini Nuri Efendi'yi çağırarak ondan, Sultan Hamid'in hal'ine dâir fetvâ istedi. Biran önce sonuca varmak için de Nuri Efendi'yi alıp Meclis-i Mebûsan'a götürdü. Ne var ki, Nuri Efendi, fetvâyı yazmamak için, gücü nisbetinde diretiyordu. O sırada toplantı halinde bulunan vekiller heyeti ve Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey onu ikna etmeye çalışıyordu. İşte bu sıradadır ki, orada bulunanlardan Hamdi Efendi devreye girdi. O'nun fetvâ eminine “Bir ferd-i müslim size fetvâemînine “Bir ferd-i müslim size fetvâemini sıfatı ile değil, memleketin ülemâ-i meşhûresinden bir zat sıfatı ile müracaat edip de bunun câiz olup olmadığını sorarsa şer'ân cevap vermeye mecbursunuz” demesi, Nuri Efendi'nin pasif direnişini kırdı. Nihayet, tarihin şaşmaz hükmünü vereceği malûm fetvânın müsveddesi Hamdi Efendi tarafından hazırlanıp Şeyhülislâm'a verildi. Fetvâemininden sonra bu defa da Şeyhülislâm Ziyaeddin Efendi fetvâyı imzalamamak için, çaresiz mukavemet gösterdi ise de, ona da fetvayı imzalatıldılar.

Şu hususu önemle vurgulamak gerekir ki, bazı zevât, Hamdi Efendi'nin fetva işine, şartların zorlaması veya Sultan Hamid'in öldürülme endişesi ile katıldığını ileri sürerek onun hayatındaki bu siyasî gölgeyi silmek istemektedir. İlmi haysiyetin gereği olarak ifade etmek isteriz ki, kanaatimizce Hamdi Efendi bu işe bilerek kendi arzu ve isteği ile karışmıştır. Eldeki veriler bunu teyid etmektedir. Böylece bu hususu, tarihin vereceği âdil hükme havâle ediyoruz.

Hamdi Efendi, dehâ çapındaki bir zekâyâ sahip olmanın yanında, kendisinde, güzel sanatlardan şiire, dinî musikiye ve hüsn-ü hatta karşı da

büyük bir kabiliyet ve meyil vardır. Nitekim Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere üç lisanda söylenmiş şiirleri, manzumeleri mevcuttur. Diğer yandan, Sâmî ve Bakkal Arif Efendilerden sülûs, nesih; ayrıca Sâmî Efendi'den ta'lik meşkedden Hamdi Efendi'nin nefis levhaları, hüsn-ü hattaki kudretinin canlı delilleridir. Bir şey okuduğunda hangi makamdan okuduğunu bilmediğini ifade etmesine rağmen, güzel bir sesle okuduğu Kur'ân âyetleri, dinleyenlerin ruhlarını lâtif duygular içinde bırakıp rûhânî neşvelere garketmiştir.

Dört çocuk babası olan Hamdi Efendi 1942 yılı Mayıs ayının yirmiyedinci günü İstanbul Erenköy'de vefat etmiş ve Sahrây-ı Cedid mezarlığına defnedilmiştir.

Geride bıraktığı eserlerden bir kısmı basılmış, bir kısmı ise basılmamıştır. Basılmış olanlar: Telif, terceme ve makalelerden ibaret olmak üzere şunlardır:

a- Telifleri

1- Biraz sonra üzerinde duracağımız dokuz ciltlik "Hak Dini Kur'ân Dili" adlı tefsiri. İşbu Türkçe tefsir, Diyanet İşleri Riyâseti bütçesinden verilen tahsisat ile oniki yıl zarfında yazılmış olup, 1935-1939 yıllarında Ebuzziya Matbaasında İstanbul'da, bir cildi fihrist olmak üzere, dokuz cilt ve 6433 sayfa halinde, onbin takım olarak basılmıştır. İki bin takımı müellifine verilmiş, geri kalanı ise meccanen dağıtılmıştır.

1960 yılında İstanbul'da Nebioğlu Basımevi'nde basılmış olan ikinci baskı ise; mevcut eski baskıdaki sayfaların filmleri çekilerek ve her sayfa ofset usulü ile yeniden basılmıştır. Yeni baskının, eskisinin kopyesi gibi görünmesi, müellifin sağlığında kendi alâka ve zevki ile yapılan ilk baskıya sâdik kalma arzusundan ileri gelmiştir.

2- **İrşâdü'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkaf:** Hamdi Efendi'nin Mülkiye mektebinde hoca iken okuttuğu dersleri ihtivâ eden bu eser, 1330/1911 yılında İstanbul'da Ahmet Kâmil Matbaası'nda basılmıştır.

3- **Sefer Bahsi:** Hak Dini Kur'ân Dili adlı tefsirinin 8. ve 9. ciltlerinin başına konulan bu uzun mektup, 1960 yılında Nebioğlu Basımevinde, Hamdi Efendi'nin büyük oğlu Muhtar Yazır tarafından bastırılmıştır.

4- **Hz. Muhammed (S.A.V.)'in Dini:** Hamdi Efendi'nin Meşiyhat namına, Anglikan kilisesine mensup Dinî Eserler Kütüphanesi Müdürü tarafından yönetilmiş sorulara yazdığı cevaplardır.

b- Tercemeleri Tahlilî Felsefe Tarihine Ait Metâlib ve Mezâhib:

Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi profesörlerinden Paul Janet ile, aynı fakültenin konferans muallimi Gabriel Séailles'in 1887 tarihinde neşrettikleri eserin tercemesidir.

c- Makaleleri

Hamdi Efendi'nin bunlardan başka Sırat-ı Müstakîm, Sebîlü'r-Reşad ve Beyânü'l-Hak mecmualarında, çeşitli konularda makaleleri neşredilmiştir.

Basılmamış eserleri ise şunlardır:

1- **Mantık-ı İstintâcî ve İstikrâî:** İngiliz filozoflarından Alexandre Bain'in bu isimdeki kitabı Gabriel Compayré tarafından 1875 yılında Fransızca'ya çevrilmiş, Hamdi Efendi de bu kitabı Türkçe'ye çevirerek, hoca olarak bulunduğu sırada Süleymaniye Medresesi'nde okutmuştur.

2- **Hüccetü'l-lêhi'l-Bâliğah:** Hamdi Efendi bu eseri de Diyanet İşleri Riyâseti namına tercemeye başlamış, ancak fazla bir şey terceme edemeden vefât etmiştir.

3- Usul-ü Fıkh'a ait bir eseri.

4- Yarım vaziyette bir Hukuk Kamusu.

5- Bir kısmı eksik bir divânı.

Elmalılı Tefsir'i hakkında bilgi arzetmeye geçmeden önce, tefsir yazma görevinin kendisine nasıl verildiği hususuna temas edilmesi gerekir kanaatindeyim.

Hemen belirtelim ki, Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe terceme ve tefsirinin yazılması bir ihtiyaç sonucu Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından kararlaştırılmış, Diyanet İşleri Riyâseti tarafından da gerçekleştirilmiştir.

Cumhuriyet idaresi kurulup medreseler lağvedildikten sonra, mekteplerde de Arapça tedrisata son verilmişti. Kur'ân'ı okuyup anlayabilecek ve anladıklarını diğer dindaşlarına anlatabilecek bir medrese nesli artık yetişmeyecekti. Diğer taraftan, meydanı boş bulup, yabancı kaynaklardan faydalanarak meydana getirdiği, tahrif ve yanlışlarla dolu Kur'ân-ı Kerim tercemesini piyasaya süren Said Cemil Bey gibi bazı ehliyetsiz kişiler de arz-ı endâm etmeye başlamıştı.

Bu durumları gözönünde tutan Meclis, uzun müzakerelerden sonra, Kur'ân-ı Kerim ve Ehâdis-i Şerife Türkçe terceme ve tefsir heyet-i mütehasşısı ücret ve masarifi suretinde yirmibin lira tahsisini kabul etti.

Diyanet İşleri Riyaseti bu karara uyarak Kur'ân-ı Kerim'in terceme ve tefsirini Mehmet Akif ile Hamdi Efendi'ye, Buhârî'nin terceme ve şerhini de Ahmet Naim Bey'in uhdesine tevdi etti.

Akif, bu işin kolay olmadığını ileri sürerek, kabul etmemek için epeyce ısrar etti ise de, Hamdi Efendi'nin "Sen kabul etmezsen ben de kabul etmem, biz ancak mümkün olanı yaparız" demesi sonucu bu işe "evet" dedi.

Akif, bir süre sonra Mısır'a gitti. Yaptığı tercemeleri oradan Hamdi Efendi'ye gönderdi. O da bu tercemelerin altına tefsiri ilâve ediyordu. O sıralarda Türkiye'de Kur'ân-ı Kerim yerine Türkçe tercemeleri ikame etme fırtınası esmeye başlamıştı. Bu işin ilgilileri, diğer tercemelerin tutmadığını görünce, Akif'in tercemesini devreye sokmak istediler. Bu duruma muttali olan Akif, gönderdiği tercemeleri de, düzeltme bahanesi ile geri istedi. Aldığı avansı îade edip mukaveleyi feshetti. Fakat terceme işini bırakmadı. Arkadaşı Yozgatlı Müderris İhsan Efendi'nin ısrarı üzerine ta-

mamlayıp ona tedvi etti. Ayrıca arkadaşına "ölümümden sonra ister başkasına ver, istersen yak" diye de vasiyette bulundu. Bu tercemenin ne olduğu konusunda, şu anda maalesef net bir bilgiye sahip değiliz.

Akif'in bu görevden çekilmesi üzerine, hem terceme hem tefsir yazma işi Hamdi Efendi'nin uhdesinde kalmıştır.

Böylece bu kutsî görevi kabullenen Hamdi Efendi ile Diyanet Riyâseti arasında yapılan anlaşma şu hususları ihtiva ediyordu:

Evvelâ âyet veya âyetler yazılacak, altına meâl-i şerîfi ve bunu müteâkip de tefsir ve izah yazılacaktır. Tefsir ve izah kısmında aşağıdaki noktalar ele alınacaktır.

1- Âyetler arasındaki münasebetler,

2- Nüzûl sebepleri,

3- Kırâet-i Aşere'yi geçmeek lâzımdır.

4- İcabına göre terkip ve kelimelerin lisanla ilgili izâhâtı.

5- İ'tikatça Ehl-i Sünnet mezhebineve amelce Hanefî mezhebine riâyet olunarak âyetlerin tazammün ettikleri dinî, şer'î, hukukî, içtimâî ve ahlâkî hükümler ve işâret ettiği, alâkalı bulunduğu hikemî ve ilmî bahislerle ilgili izâhât; bilhassa mev'iza ve tezkîr ile ilgili âyetlerin mümkün mertebe genişçe izâhı; ilgili veya münâsebetli olduğu İslâm tarihi vakaları,

6- Frenk müelliflerince yanlış veya tahrif yolu şeylerin ileri sürüldüğü görülen noktalarda dikkat çekmeyi ihtivâ eden not,

7- Baş tarafa mühim bir mukaddime ile Kur'ân'ın hakikatini ve Kur'ân'la ilgili bazı mühim meselelerin izâhı yapılacaktır.

Tefsirini bu iskelet üzerine kurmuş olan Elmalılı, tefsirinin baş tarafına, gerçekten çok değerli bir mukaddime yazmıştır. Bu mukaddimedede, tefsirini yazış tarzını ve Kur'ân'la ilgili bazı terimleri izah etmiş; özellikle terceme, meâl, tefsir ve te'vil hakkında fevkalâde önem taşıyan bilgiler vermiştir. Elmalılı burada, Kur'ân'ın, Allah'tan başka kimsenin yapamayacağı canlı bir dokuma ile dokunduğunu, lâfız mânanın, mâna lafzın âyinesi halinde sonsuz beyân parıltılarıyla parlatıldığını, dolayısıyla aynen tercemesinin mümkün olmadığını, kaydetmektedir.

Bu önemli mukaddimededen sonra, tefsirinde takip ettiği yol ve metodu şu şekilde sıralamak mümkündür:

1- Süreler hakkında genellikle şu bilgileri vermiştir:

a) Sürenin ismini, şâyet var ise muhtelif isimlerini,

b) Var ise nüzûl sebebini,

c) Âyetlerin sayısını,

d) Kelime sayısını,

e) Harf sayısını,

f) Fâsılasını,

g) Sürenin Mekkî veya Medenî oluşunu.

2- Elmalılı, Fâtiha ve Bakara sûrelerinin tefsirlerini çok geniş ve tafsilatlı yazmış, bununla da Türkçe mükemmel bir tefsir meydana getirme gayesini gütmüştür. Orta kısımlarını muhtasar yazması ise, tefsirin bir kısmı bir yandan yazılırken bir yandan da hemen basılmasından ileri gelmiştir. Ayrıca, kalp hastası olduğu için bitirememe endişesi bu hususta rol oynamıştır.

3- Üslûbu ağır olmakla beraber kendi neslinin güzel bir Türkçesidir. Elmalılı, dilde taassuba sapmadığını, yabancı kökenli kelimelerden dilimizin malı haline gelmiş olanları kullanmakta tereddüt göstermediğini beyan etmiştir. Türkçeye bi-hakkın vâkıf olmasına rağmen, meâlleri Türkçe dil zevkine uygun olarak yazmayı pasif, fakat asil bir endişeden, yani Kur'ân yerine ikame edilmesi korkusundan kaynaklanmıştır.

4- Kaynak gösterme tarzı, modern ilmi anlayışa uygun olmakla beraber, okuyucuya güven verici niteliktedir. Bir çok tefsirlerde meşhur ve yaygın olan her mâna ve meselede kaynak göstermeye gerek görmediğini, ifade eden Elmalılı, tefsirinin; Arapça muayyen bir tefsir kitabının tercemesi olmadığını, gerektiğinde birçok tefsirlere başvurduğunu vurgulamakta, dâima yanından ayırmadığı kaynaklar olarak da şu eserleri zikretmektedir: Ebussûd, Beyzâvî, Keşşâf, Râzî'nin Tefsir-i Kebîr'i, Cessâs'ın Ahkâm-ı Kur'ân'ı, Ebu Hayyân'ın Bahr-ı Muhit adındaki büyük tefsiri ile Nehr-i Mârid namındaki Telhis'i, Taberî Tefsiri, Neysâbü'rî Tefsiri, Âlusî Tefsiri; hadisten Kütübü's-Sitte ve en-Nihâye. Bunlardan başka İstanbul kütüphanelerinde mecut, çeşitli ilim ve fenlere ait daha pek çok eserlere başvurduğunu; ancak, meşhurun hilafına bir görüş ileri sürdüğü veya bir iddia ortaya attığı zaman, nakil ve rivayete bağlı hususlarda kaynak gösterdiğini kaydetmektedir.

Şu hususu önemle belirtmek gerekir ki, Elmalılı, kaynak gösterme konusunda titiz davranmamış, kendisi çapında bir allâmeden bekleneni, üzümlere söyleyelim ortaya koymamıştır.

5- Hadis isti'mal tarzına gelince, asıl tefsirin, rivâyete bağlı olan açıklama olduğunu ifade eden Elmalılı, âyetlerin tefsirinde bazan metin, bazan metinle birlikte anlam, bazan parçalar halinde, bazan da yalnız anlam olarak hadisler isti'mal etmiştir. "Herhalde doğrusunu söylemeye özendim" diyen Elmalılı, rivâyet nakli hususunda oldukça titiz davranmış ve her bulduğunu nakletmemiştir. Rivâyetleri kritiğe tabi tutmuş, gerektiğinde onlar arasında tercihler yapmıştır. En önemlisi, İsrâiliyyat'tan olan rivayetlere itibar etmediği gibi, bazı yerlerde de İsrâiliyyat'tan olduğuna, özellikle işaret etmiştir.

Elmalılı, gerektiğinde, lügavî izahlar yapmış, şiirlerle istişhadda bulunmuş, ilgili gördüğü âyetlerin tefsirinde ise tasavvufî açıklamalara yer vermiştir. Ayrıca, Mükatta'a harfleri hakkında kapsamlı ve doyurucu izahlarda bulunmuştur. Tefsirini güzelleştiren faktörlerden biri de, âyetler ve sûreler arasındaki ilgi ve münâsebetleri tebârüz ettirmeye çalışmasıdır.

Elmalılı, tefsirini yazarken, o günün gelişen tekniğine ve pozitif ilimlerine karşı ilgisiz kalmamıştır. Çünkü o, fennin imanı takviye edeceğine inanmaktadır. Bu yüzdendir ki, Kur'an'ın her yüz yılda bir tefsir edilmesini, ilim ve fennin ulaşmış olduğu en son bilgilerin nazarı itibara alınmasını istiyordu. Beşerî ilimlerin, bir kişi tarafından bilinmesine imkân olmayacak derecede genişlemiş olmasından, bu bilgileri toplayabilmek için 20-30 asistanın kendisine yardım etmesini arzu ediyordu. Belki bu arzusu gerçekleşmedi, ama o, bir hazine kadar ilim serveti ile dolu kafası ile, bazı âyetleri tefsir ederken ilmin verilerinden faydalanmaktan geri kalmadı.

Nitekim bir örnek olmak üzere Â'raf Sûresinin 57. âyeti olan: **“Ni-hayet bunlar (su ile yüklü) ağır ağır bulutları kaldırıp yüklediği zaman (görürsün ki) biz onları ölmüş bir memlekete sevketmişizdir”** meâlindeki âyeti gösterebiliriz. Bu âyetin tefsirinde Elmalılı, bulutların hava boşluğunda muallakta durmasının bir mesele teşkil ettiğini, bu konuda iki teorinin bulunduğunu, birincisinin çürütüldüğünü; daha hafif olan havanın sırf hareketten aldığı güçle o ağır bulut kütlelerini kaldırıp yüklenmesini savunan görüşün daha dikkat çekici olduğunu vurgulamakta ve işte bu mânaya ittıla' sayesinde ki, müharrik güç elde etmekle uçaklar yapılmış ve kuş gibi hava üzerinde uçma başarısı elde edilmiştir, dedikten sonra devamla: Bu üstün kudreti hatırlatan işbu âyet-i kerime, Hz. Muhammed'in Risâletinin en kesin delillerinden birisi olan bir ilmi mucizedir, demektedir.

Diğer bir çok âyetlerin tefsirinde de telepatiden, taşkömürüne; hava tahmini konusundan, ceninin cinsiyetini tesbite kadar pek çok konulara temas etmiştir ki, bunlar bugün dahi güncelliğini koruyan konulardır.

Elmalılı'nın ne ölçüde derin bir vukufiyetle Kur'an âyetlerini açıklamaya çalıştığını anlamak için, bugün gerçekleşmiş olan dünya çapındaki bir olaya, kırk küsür sene önce parmak basmış olmasını, görmek yeterlidir. O, yıllar önce “Göklere çıkılır mı? Allah'ın izni ile çıkılır” diyordu. Ayrıca o, Şûrâ sûresinin 29. âyeti olan: **“Göklerin ve yerin ve bunlar içinde yayıp ürettiği canlıların yaratılışı O'nun âyetlerindedir”** meâlindeki âyet-i kerîmenin tefsirinde, “Bu âyetin zahirine göre göklerde de canlılar vardır” diyerek bakış ufkunun, hayret verici genişliğini, ilginç bir şekilde ortaya koymuştur.

Kanaatimizce Elmalılı tefsirinin en başta gelen özelliği, yazarının, bir çok müfessirler gibi, sadece nakletmekle yetinmeyip, yerine göre nakiller arasında tercihler yapması, yanlış bulduklarını tenkid etmesi ve bazı konulardaki kendi görüşlerini cesaretle ortaya koymasındır.

“Besmele'nin ve Fil Sûresinin tefsirlerinde Muhammed Abduh'u; Mâide Sûresi'nin 69. âyetinde « الصابون » şeklinde merfu' olarak, Bakara Sûresi'nde ise « الصابئين » tarzında mensub olarak geçen kelimeleri, ayrı ayrı anlamlara geliyormuş gibi tercemeye kalkışan Kazımîrski'yi ağır bir dille tenkit etmesi bu kabildendir.

Elmalılı'nın, münâkaşa ve tepkilere yolaçan, kendisine hâs, kayda değer görüşlerinin başında “Sefer” konusu gelir: Bakara Sûresinin 185. âyeti olan “**Kim de hasta olur, yahut bir sefer üzerinde bulunursa, o halde başka günlerde, oruç tutmadığı günler sayısınca (orucunu kaza etsin).**” meâlindeki âyet-i kerîmenin tefsirinde, şer'ân seferin, gidilen yolda mu'tad olan vasat seyri ile üç günlük mesâfe kat'edecek kadar hurûc-u medid, olduğunu kaydetmekte ve her yolun kendi mu'tadına göre hesap edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Buna göre, demir yolunda trenle, deniz yolunda vapurla üç günlük mesafe kat' edilmedikçe, kişi, seferî sayılmamaktadır. Elmalılı bunu, kıyasa ve ihtiyâta daha uygun bulmaktadır. Bunun, içtihad yapmak ve yeni bir esas vazetmek değil, bilinen esasları iyi ve doğru olarak uygulamaya çalışmak olduğunu, ileri sürmektedir.

Bu vesile ile Elmalılı'nın bir cephesini, yerine getirilmesi gereken zevkli bir vicdan borcu olarak, belirtmek isteriz: O, yeni esaslar vazetmek sureti ile, dinde reform yapmak isteyen bir reformist değildi. Çünkü o “dini tecdit etmek, dinde aslı olmayan bid'at ihdâs etmek, demek olmadığı unutulmamalıdır. Asılsız bid'at hevâdır, cemiyeti gençleştirmeyi bozar, ihtilafa düşürür, saptır” diyen görüşün sahibidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Rivâyetten ziyâde bir dirâyet tefsiri yazan Elmalılı; Arapça tefsir yazan bir çok Türk müfessirleri gibi, diğer tefsir ve kaynaklardan, terceme zahmetine katlanmaksızın, istediği kadar iktibas yapma imkânına sahip değildi. O, Türkçe bir tefsir yazmıştı. Bu ise kolay bir iş değildi. Özellikle, belâgatın i'caz mertebesinde bulunan Kur'ân âyetlerini, aslındaki cezâlet ve yüceliği mümkün mertebe gösterebilmek şartı ile Türkçeye çevirmek, her türlü tahminin üstünde, güç bir iştir. Bu hususta hakkıyla başarıya ulaşmış bir zat gösterilemez. Bununla beraber, itiraf etmek gerekir ki, Elmalılı merhum, bu babta, nisbeten en fazla muvaffak olmuş bir zattır.

Tefsiri; diğer Türkçe tesirleri arasında, merhum Hasan Basri Çantay'ın dediği gibi bir “Erkân-ı harbiye haritası”; kendisi de rahmetli Akif'in deyimi ile “Sözleri senet teşkil eden” güvenilir bir allâme idi. Allah rahmet eylesin.